

Олена Адаменко

СТАТТІ У НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЧАСОПИСАХ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Визначну роль у розвитку науки і розповсюдженні наукових знань відіграють засоби наукової комунікації. Так, наприклад, В. Налімов, З. Мульченко, С. Хайтун та ін. вважають, що розвиток науки визначається у першу чергу її інформаційними потоками. Зовнішні умови – асигнування на розвиток науки, організаційні форми, які склалися у тій чи іншій країні, ідеологічний тиск тощо – все це лише елементи того середовища, у якому розвивається наука. Середовище може бути сприятливим або несприятливим для розвитку науки, але воно не в змозі примусити науку розвиватися у неприйнятному для неї напрямку [1, 9].

Починаючи з кінця XVIII століття і до сьогодні найбільш поширеною комунікаційною структурою у науці є науковий журнал, найбільш поширеним окремим комунікаційним елементом – стаття. Наукові часописи є одночасно і головним засобом повідомлення про нові досягнення науки, нові знання, і «фундаментальним архівним сховищем» перевірених та визнаних наукових результатів, і інструментом, за допомогою якого вчені створюють свою професійну репутацію [2]. З огляду на це, наукова періодика є важливим джерелом вивчення особливостей розвитку науки.

У нашій статті представлено досвід аналізу статей у науково-педагогічних часописах для визначення особливостей розвитку педагогічної науки в Україні в другій половині ХХ століття.

У наукових журналах містяться як так звані «первинні», так і «вторинні» матеріали. До первинних належать статті, листи до редакції, інформаційні повідомлення про події наукового життя тощо. Вторинні матеріали – це реферати, огляди літератури, рецензії, анотації, тематична бібліографія тощо. Так, наприклад, у часописі «Рідна (Радянська) школа», крім названих, упродовж другої половини ХХ століття публікувалися також звіти про педагогічні читання й конференції, огляди змісту «Наукових записок» педвузів, звіти про засідання Вченої ради Українського науково-дослідного інституту педагогіки, наукові сесії та інші види вторинних матеріалів.

І первинні, і вторинні матеріали, опубліковані у педагогічних журналах, є цінними для дослідження історії розвитку педагогічної науки. Аналіз їх змісту дав нам змогу отримати інформацію про те, на яких напрямках у той чи інший період часу концентрувалася увага педагогів-науковців і практиків, як здійснювалися дослідження і як їх результати впливали на освітню практику, хто з українських науковців зробив найбільший внесок у розвиток педагогічної науки в означений термін. Крім того, кількість і якість як первинних, так і вторинних матеріалів, опублікованих у педагогічних часописах упродовж другої половини ХХ

століття, були для нас індикатором розвитку науки, показником зміни її структури, поступового розширення й ускладнення об'єкта і предмета педагогіки.

При аналізі статей у провідних науково-педагогічних часописах ми враховували такі їх особливості як джерела інформації про розвиток педагогічної науки:

- метою наукової статті в ідеалі є повідомлення про важливі дослідницькі результати заради прогресу відповідної науки;
- стаття є засобом передачі наукових знань у часі й просторі;
- статті мають проходити процедури рецензування й редагування, оцінки й фільтрації, тому інформація, яка у них міститься, є, як правило, обґрунтованою і в науковому плані коректною;
- публікація статті є завершальним етапом дослідження або якоїсь його частини – дослідження не може вважатися завершеним, доки його результати не опубліковані;
- публікація статті – це засіб зробити доступною наукову інформацію;
- важливий аспект наукової діяльності – своєчасна оцінка й визнання результатів проведеного дослідження, публікація в науковому журналі є необхідною умовою такої оцінки;
- автори й споживачі опублікованої у науково-педагогічному журналі інформації часто є переважно одними й тими ж особами, тому що майже кожний, хто створює наукову інформацію, також і використовує її;
- публікації у наукових журналах здатні не тільки відбивати сучасний стан відповідної науки, а й прискорювати її розвиток [2; 3 та ін.].

Важливим для нас було визначити коло тих науково-педагогічних журналів, які є найбільш цінним джерелом для аналізу розвитку педагогічної науки в другій половині ХХ століття. Якщо упродовж досить тривалого часу кількість науково-педагогічних періодичних видань була незначною, то в останнє десятиріччя ХХ століття помітно прискорився темп народження нових часописів науково-педагогічного спрямування, нові журнали стали з'являтися щороку. Але існує загальна для будь-якої науки й будь-якої країни закономірність, коли, незважаючи на широке коло журнальної літератури, в ролі «центральної» («головної») періодики виступає незначна кількість часописів, решта ж завжди є «периферійними» щодо відношення до невеличкої кількості провідних журналів [2, 296].

У педагогічній науці роль «центрального», головного часопису, безумовно, належить «Рідній школі» (до 1991 року – «Радянська школа»). Висока якість статей у цьому журналі завжди забезпечувалася відпрацьованими процедурами відбору, рецензування й редагування матеріалів для публікації. У досліджуваній період журнал мав значний наклад і був популярним як серед науковців, так і серед практиків. Як відзначав Б. Патон в опублікованому в «Рідній школі» (№ 5 за 2002 рік) привітанні журналу з 80-річним ювілеєм, «Рідна школа» дала пугівку в життя багатьом видатним теоретикам і практикам вітчизняного шкільництва, творчі набутки яких і сьогодні є непересічним скарбом педагогічної науки та

культури.

Крім журналу «Рідна школа», ми аналізували матеріали центральних часописів «Шлях освіти» (заснований у 1995 році), «Освіта і управління» (видається з 1996 р.), вісника АПН України «Педагогіка і психологія» (видається з 1993 р.).

Предметом нашого аналізу був також зміст київських і регіональних науково-педагогічних журналів «Педагогіка толерантності» та «Світло» (Київ), «Вересень» (Миколаїв), «Нова педагогічна думка» (Рівне), «Освіта Донбасу» та «Освіта на Луганщині» (Луганськ), «Педагогічна скарбниця Донеччини» (Донецьк), «Педагогічна Житомирщина» (Житомир), «Педагогічна Сумщина» (Суми), «Педагогічний вісник» (Хмельницький), «Педагогічні обрії» (Чернігів), «Постметодика» (Полтава) та інших, але головними журнальними джерелами для нас були «Рідна школа» (до 1991 р. – «Радянська школа»), «Шлях освіти», «Освіта та управління» та вісник АПН України «Педагогіка і психологія».

Загалом у ході дослідження ми проаналізували близько трьох тисяч статей, у яких розглядалися питання навчання і виховання школярів та управління загальноосвітньою школою (див. табл. 1).

Опрацювання такого масиву джерел із застосуванням лише традиційних якісних методів – дуже копітка й тривала робота. Тому в основу методики вивчення публікацій у науково-педагогічній пресі другої половини ХХ століття ми поклали ідею поєднання кількісних і якісних методів дослідження і багаторівневого описання цього масиву.

На першому етапі дослідження ми здійснили наукометричний аналіз семантичного спектра назв статей з проблем дидактики, теорії виховання й теорії управління загальноосвітньою школою, результати якого були узагальнені у вигляді кількості різноманітних термінів, які науковці й педагоги-практики використовували у назвах своїх публікацій в той чи інший період часу. Терміни були згруповані відповідно до груп педагогічних понять.

Таблиця 1

Кількість автентичних статей, проаналізованих у ході дослідження

Розділ педагогіки	Роки					Разом
	1950-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-2000	
дидактика	102	139	185	224	255	905
теорія виховання	136	242	220	536	389	1523
теорія управління	64	95	159	93	85	496
Разом	302	476	564	853	729	2924

При формуванні списку назв статей, книг, дисертацій ми застосували суцільне дослідження (аналіз змісту всіх без винятку номерів журналу «Рідна (Радянська) школа», починаючи № 1 за 1950-й рік і закінчуючи № 12 за 2000-

й рік) і метод головного масиву (аналіз змісту часописів «Шлях освіти», «Педагогіка і психологія», «Освіта і управління» тощо).

Описання процесів розвитку педагогічної науки у другій половині ХХ століття на рівні кількісних показників щодо різноманітності педагогічних термінів та частоти їх використання у назвах публікацій дало нам змогу зробити припущення щодо змісту, характеру досліджень, концентрації інтересу науковців на тих чи інших проблемах, періодизації розвитку української педагогічної науки у другій половині ХХ століття.

Другим етапом нашого дослідження став аналіз спрямованості пошуків українських педагогів у другій половині ХХ століття. На цьому рівні описання історичного розвитку української педагогіки у досліджуваний період ми використали метод головного масиву, тобто проаналізували тематику всіх доступних нам статей. Виокремлення груп публікацій, близьких за тематикою, підрахування частки статей певної тематики в окремих групах відносно до загальної кількості публікацій, виявлення міцності зв'язків серед статей всередині груп та між групами дозволило нам зробити висновки про ступінь дослідженості тих чи інших аспектів певного напрямку педагогічної науки у той чи інший період часу, послідовність у пошуку рішень тих чи інших проблем, уточнити зроблені на основі аналізу семантичного спектра назв наукових робіт припущення щодо періодизації розвитку української педагогічної науки у другій половині ХХ століття.

Завданням наступного етапу дослідження було детальне якісне описання змісту наукових статей українських авторів другої половини ХХ століття. Вирішити це завдання було неможливо без застосування вибіркового методу, коли замість генеральної сукупності аналізується так звана вибіркова сукупність джерел, сформована за певними суворими правилами. Дотримання цих правил дало нам змогу отримати цілком достовірні й валідні висновки на основі аналізу вибіркової сукупності публікацій.

Зміст першоджерел, які склали вибіркoву сукупність, був детально проаналізований за допомогою традиційних методів (аналіз, синтез, порівняння, визначення, виокремлення смислових блоків та ідей, оцінювання тощо), спрямованих на інтерпретацію змісту автентичних документів крізь призму мети і завдань дослідження. Особливу увагу ми приділяли типовим для свого часу джерелам – статтям керівників та провідних працівників Інституту педагогіки АПН України, а також статтям, що є типовими для творчості того чи іншого науковця, публікаціям, що мали значний суспільний резонанс тощо.

Застосування кількісних і якісних методів аналізу статей у науково-педагогічних часописах дало нам змогу сформувані обґрунтовані уявлення про особливості розгортання фронту наукових пошуків, структуру окремих галузей педагогічного знання у той чи інший період часу упродовж другої половини ХХ століття. Так, наприклад, якщо у 50-70-ті роки в центральних науково-педагогічних виданнях були опубліковані лише поодинокі статті, присвячені проблемі змісту освіти, то у 80-ті роки таких статей було 23, а в

90-ті – 35. Це свідчить про посилення інтересу науковців і освітян-практиків до цієї проблеми у 80-ті і, особливо, у 90-ті роки.

У таблиці 2 наведено приклад фрагмента однієї з таблиць, що були складені нами у ході дослідження [4].

Таблиця 2

Динаміка змін уваги авторів статей у центральній українській науково-педагогічній періодиці до деяких проблем дидактики у другій половині ХХ століття

Тематика робіт	Кількість статей по роках				
	50-ті	60-ті	70-ті	80-ті	90-ті
Зміст навчання	1	2	3	23	35
Методи та методичні прийоми навчання	4	7	20	17	8
Технології навчання	-	-	-	-	10
Форми навчання (крім уроку)	3	5	4	18	17
Урок	19	9	13	12	11
Засоби навчання	10	18	17	21	30
Політехнічна підготовка і виробниче навчання	18	40	3	-	-
Формування знань, умінь, навичок	5	12	34	25	18
Розвиток особистісних якостей учнів у процесі навчання	10	10	15	14	18
Облік та оцінка знань, умінь, навичок, зворотний зв'язок у навчанні	4	3	10	11	21
Самостійна робота і самостійність учнів	5	6	4	13	4
Навантаження учнів, раціональна організація робочого дня учнів	4	2	2	4	2
...					

Порівняння отриманих на основі аналізу статей даних із результатами аналізу назв, тематики та змісту книг і дисертацій українських авторів другої половини ХХ століття дало нам змогу краще усвідомити особливості розвитку української педагогіки у другій половині ХХ століття, визначити внутрішню логіку цього розвитку, ознайомитися з оцінками досягнень українських педагогів сучасниками й оцінити ці досягнення з позицій сьогодення, остаточно перевірити зроблені на першому і уточнені на другому етапі дослідження припущення щодо періодизації розвитку української педагогіки у другій половині ХХ століття.

Отримані в ході дослідження факти дали підстави для виокремлення у розвитку української дидактики у другій половині ХХ століття трьох етапів: 50-60-ті роки – етап накопичення емпіричного матеріалу, або емпірично-теоретичний етап; 70-80-ті роки – етап узагальнення накопиченого

емпіричного матеріалу, дослідження форм та методів навчання або теоретико-емпіричний етап; 90-ті роки – етап накопичення емпіричного та теоретичного матеріалу, дослідження більш крупних дидактичних систем, обґрунтування технологій навчання.

Розвиток дидактики у другій половині ХХ століття відбувався від орієнтації досліджень на ідеологічні чинники до орієнтації на логіку розвитку науки, яка відбиває об'єктивні соціальні процеси; від обґрунтування орієнтації навчального процесу на озброєння учнів знаннями, вміннями та навичками до обґрунтування орієнтації навчального процесу на розвиток особистості; від розробки окремих форм навчання на першому етапі до обґрунтування їх системи на другому та розробки технологій навчання на третьому етапі; від вивчення та узагальнення досвіду навчання до розробки окремих дидактичних проблем та створення цілісних дидактичних теорій, збільшення теоретичної складової у публікаціях. На першому етапі у дидактиці переважали емпіричні підходи до визначення змісту освіти, на другому наукові дослідження були орієнтовані на обґрунтування змісту окремих предметів, на третьому було закладено основи теорії змісту освіти. Розвитку дидактики у другій половині ХХ століття було притаманне поступове збільшення кількості науковців серед авторів публікацій та залучення значних наукових сил до вирішення дидактичних проблем у 90-ті роки. На першому та другому етапах досліджуваного періоду проводились вузькодидактичні дослідження, на третьому поширюються комплексні роботи, у яких вирішуються дидактичні, виховні, управлінські завдання, що свідчить про перегляд предмету дидактики та зміни у її взаємостосунках з іншими педагогічними теоріями. На першому та другому етапах дидактика орієнтувалася на обґрунтування інваріантної моделі процесу навчання, у 90-ті роки поширюється орієнтація на створення варіативних моделей навчального процесу. На першому та другому етапах вітчизняна дидактика орієнтувалася на надбання радянської педагогіки та педагогіки соціалістичних країн, на третьому етапі – на світові тенденції розвитку освіти. Упродовж другої половини ХХ століття пріоритет підтримуючої функції дидактики на перших двох етапах її розвитку змінився на пріоритет перетворювальної функції цієї галузі педагогіки у 90-ті роки.

Перші два етапи розвитку дидактики були пов'язані з традиційною парадигмою, яка має умовну назву «школа навчання», третій знаменує початок формування нової парадигми, орієнтованої не на знання, вміння та навички, а на розвиток особистості за допомогою знань, умінь та навичок.

Отримані під час дослідження факти дозволили поділити розвиток теорії виховання у другій половині ХХ століття на два етапи: перший – 50-80-ті роки, другий – 90-ті роки.

На першому етапі (50-80-ті роки) теорія виховання орієнтувалася на обґрунтування інваріантної моделі виховання, у 90-ті роки поширюється орієнтація на створення варіативних моделей виховного процесу. Розвиток теорії виховання відбувався від обґрунтування авторитарної системи виховання до розробки засад гуманістично орієнтованої, демократичної

системи виховання; від орієнтації досліджень на партійні настанови до орієнтації на логіку розвитку науки, яка відбиває об'єктивні соціальні процеси та тенденції розвитку світової науки; від обґрунтування атеїстичної спрямованості виховання до визнання свободи совісті як однієї із засад його здійснення; від орієнтації на розробку тих чи інших форм виховної роботи до обґрунтування виховних технологій. На першому етапі сформувався та отримав найбільшого розвитку функціональний підхід до виховання, на другому етапі він поступово втрачає своє значення, набуває сили особистісно-орієнтований підхід. На першому етапі теорія виховання розвивалася шляхом виконання вченими окремих локальних, дрібних досліджень, на другому – шляхом дослідження цілісних виховних систем. На першому етапі розвиток теорії виховання визначався обмеженими можливостями наукової інфраструктури (кількістю педагогічних видань, наявністю наукових установ, спеціалізованих рад із захисту дисертацій), на другому етапі було створено більш сприятливі організаційні умови для розвитку теорії виховання. Розвиток теорії виховання відбувався від вивчення та узагальнення досвіду виховної роботи до випереджаючої розробки теоретичних моделей виховних систем. Упродовж другої половини ХХ століття пріоритет підтримуючої функції теорії виховання на першому етапі її розвитку змінився на пріоритет перетворювальної функції цієї галузі педагогіки у 90-ті роки. Саме у 90-ті роки ХХ століття відбувається вивільнення теорії виховання від ідеологічних обмежень, її переорієнтація на варіативність шляхів вирішення виховних завдань, поширення дослідницької проблематики, відмова від єдиної моделі виховання.

На першому з виділених етапів розвитку теорії виховання у другій половині ХХ століття панувала радянська парадигма виховання; другий етап є початком становлення нової гуманістично та демократично орієнтованої національної парадигми виховання, головними векторами якої є загальнолюдські цінності (духовність), національні цінності (національна свідомість, громадянськість), реалізація природного потенціалу особистості (креативність). Саме єдність цих різноспрямованих завдань дозволяє сформувати культуро- та природовідповідну особистість, здатну забезпечити прогрес суспільства.

Отримані у ході дослідження факти свідчать про наявність двох етапів у розвитку теорії управління загальноосвітньою школою в Україні у другій половині ХХ століття: перший – 50-80-ті роки, другий – 90-ті роки.

Упродовж другої половини ХХ століття розвиток теорії управління загальноосвітньою школою відбувався від орієнтації досліджень на ідеологічні чинники, партійні настанови до орієнтації на логіку розвитку науки, яка відбиває об'єктивні соціальні процеси; від обґрунтування орієнтації управління на вплив до обґрунтування орієнтації управління на створення умов для забезпечення реалізації мети навчального закладу; від вивчення та узагальнення досвіду управління до створення цілісних управлінських теорій; від панування індуктивного до поступового поширення дедуктивного шляху розвитку теорії управління. На першому

етапі у теорії управління переважали емпіричні підходи до визначення змісту управлінської діяльності окремих керівників, а на другому етапі наукові дослідження були орієнтовані на обґрунтування цілісних моделей управління навчальними закладами. Упродовж другої половини ХХ століття відбувалося поступове збільшення кількості науковців серед авторів публікацій з питань управління загальноосвітньою школою та залучення до комплексних досліджень науковців, керівників навчальних закладів, педагогів. На першому етапі досліджуваного періоду зв'язок теорії управління з іншими галузями педагогіки був слабким, а у 90-ті роки починають поширюватися системні дослідження, у яких вирішуються проблеми управління, виховання, навчання.

На першому етапі теорія управління загальноосвітньою школою функціонувала у межах єдиної управлінської парадигми, у 90-ті роки поширюється орієнтація на створення варіативних моделей управління навчальними закладами.

На першому етапі теорія управління орієнтувалася на положення теорії соціального управління та управлінські концепції початку ХХ століття, на другому етапі вона орієнтується на світові тенденції розвитку менеджменту. На другому етапі створюються оригінальні теорії внутрішкільного управління.

Упродовж другої половини ХХ століття пріоритет підтримуючої функції теорії управління загальноосвітньою школою на першому етапі її розвитку змінився на пріоритет перетворювальної та культуuroстворюючої функцій цієї галузі педагогіки у 90-ті роки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Хайтун С.Д. Наукометрия: Состояние и перспективы. – М.: Наука, 1983. – 344 с.
2. Коммуникация в современной науке. – М.: Прогресс, 1976. – 438 с.
3. Дюментон Г.Г. Сети научных коммуникаций и организация фундаментальных исследований. – М.: Наука, 1987. – 105 с.
4. Адаменко О.В. Українська педагогічна наука в другій половині ХХ століття. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 704 с.